

НЯКОИ ИСТОРИЧЕСКИ БЕЛЕЖКИ ЗА РАЗВИТИЕТО...

НЯКОИ ИСТОРИЧЕСКИ БЕЛЕЖКИ ЗА РАЗВИТИЕТО И ЗНАЧЕНИЕТО НА СОБСТВЕНОСТТА КАТО ГАРАНЦИЯ ЗА РЕАЛИЗИРАНЕ НА ЧОВЕШКИТЕ ПРАВА И СВОБОДИ

Милена Караджова¹,
Нов български университет

Резюме: Студията разглежда в исторически контекст отношенията собственост – човешки права и свободи. В древността попадането в робство поради неизплатени дългове е широко разпространено явление. През Средновековието недостигът на собственост води до ограничаване на основни права и свободи. В съвременното изпадането в дългова зависимост има за последица морална деградация и икономически упадък.

Ключови думи: собственост, право на собственост, права на човека, дългово робство, дългова зависимост

SOME HISTORICAL NOTES ON THE DEVELOPMENT AND IMPORTANCE OF OWNERSHIP AS A GUARANTEE FOR THE REALISATION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS

Milena Karadjova,
New Bulgarian University

Abstract: The study examines the relationship between human rights and freedoms and ownership in a historical context. In the Ancient History, getting into economic slavery due to unpaid debts is a widespread phenomenon. In the Middle Ages social and economic differences have the effect limitation of fundamental rights and freedoms. In the present, falling into economic dependence has the effect of moral degradation and economic decline.

Keywords: Ownership, Right to Property, Human Rights, Economic Slavery, Debt Bondage, Serfdom

¹ Гл. ас. д-р Милена Караджова, имейл: mkaradjova@nbu.bg

Съвременните общества споделят разбирането, че всички хора се раждат свободни и равнопоставени пред закона. Правното гарантиране на тази ценност е обществен процес, характеризиращ се с променлив успех, в лутане между въпросите за допустимите размери на частната и публичната собственост, социалното подпомагане, личната отговорност за самия теб. Правото на собственост следва да се разбира не само като правно гарантирана възможност, но и като задължения на собственика както към притежаваното, така и като отговорност за реализиране на предоставените му права в рамките на общественото благополучие.

Обичайно човешките права се разглеждат отделно и независимо едно от друго, без да бъдат правени паралели между тях. Студията поставя на обсъждане въпроси, свързани с релацията притежавана собственост – притежавани права и свободи. Представени са в исторически контекст модели, при които свободен е поставен или се поставя сам в дългова зависимост поради факта, че не притежава собственост; с това той губи личностен, съответно социален, икономически и политически статус. Развитието на разглежданите правни институти е представено в тяхната историческа последователност, което би трябвало да направи предложеното изследване както полезно, така и интересно четиво.

Насилственото поставяне в зависимост не е част от това изследване. Тук се разглеждат въпроси, свързани с възможността да бъдат ограничени основни човешки права поради бедност. Важно е да се отбележи, че при разглеждането в исторически план на попадането в лична зависимост поради недостиг или липса на средства и имущество, често се смесват различни институти: 1) дълговото робство, 2) дългова зависимост, 3) социален статус и възможностите за участие в политическото управление.

Студията представя законодателни и философски текстове от древността, Средновековието, Новото време. Направен е кратък исторически анонс с българската история от края на XIX – началото на XX век, като целта на това „вмъкване“ е да бъде изграден мост между отдалечената от нас история с фактология, която се преповтаря в настоящето ни.

Въпреки, че разглежда исторически въпроси, темата е актуална най-малкото поради две основания. 1) Дълговото робство продължава да е част от съвременния свят. 2) Въпросът за загубата на лични права в следствие на нисък социален статус е значим и в контекста на агресивността на потребителското и ипотечно кредитиране и неспособността на значителна част от кредитополучателите – физически лица, да планират и управляват средствата си в дългосрочен план.

Темата е приложима не само по отношение на частната, но и на публичната собственост. Неспособността да се управлява публичната собственост има за последица в наднационален план риск от попадане на публичния сектор в дългова зависимост.

Изключително важно е да се посочи, че в древността и в западноевропейското Средновековие съществува ясно обособена стратификация на обществото. Чрез правото е регламентиран обществен статус, базиран в значителна степен върху икономическа основа. В Източна Европа и по-конкретно на Балканите от XIV век насетне определянето на общественото положение има различни мотиви, основани на етническа и религиозна основа.

Древните икономики се основават на робския труд. С приключването на древността робството не изчезва. Дългово робство съществува и днес в много места по света. Според изследвания, към 2016 г. около 40,3 млн. души живеят под някоя от формите на съвременно робство, а цената на един роб е между 10 и 90 долара^{2,3}.

Действащата международноправна уредба забранява робството, включително попадането в робство поради дългове. През 1926 г. Обществото на народите приема Конвенция относно робството, с която предвижда предприемането на политически, законодателни и административни мерки, целящи забрана на задължителния или принудителния труд, произтичащи от условия, аналогични с тези на робството⁴. През 1956 г. е приета Допълнителна конвенция относно премахването на робството, търговията с роби и институциите и практиките, подобни на робството. В Допълнителната конвенция е предвидена пълна забрана както на зависимостта поради дългове, така и на крепостничеството. Дадена е легална дефиниция на разбирането за дългова зависимост в съвременния смисъл на понятието: „Дългова зависимост/дългово робство е статус, възникващ въз основа на предоставена от длъжника гаранция за дълга. Тази гаранция се изразява в предоставяне на труд лично от самия длъжник или от лица, намиращи се под неговата власт и ако стойността на дължимото не е разумно остойностена, или ако липсват разумно приложими условия за погасяване на дълга, или ако продължителността и характерът на този труд/дейности не са съответно ограничени и определени“ (чл. 1, ал. 1)⁵. В национален контекст въпросът е ре-

² globalslaveryindex.org

³ През 1850 г. цената на един роб в южните щати на Америка би се приравнила на 40 000 днешни долара, цената на един роб в края на XX век варира около сумата от 90 долара (Източник: Disposable People: New Slavery in the Global Economy, Bales, K.).

⁴ Slavery Convention (Convention to Suppress the Slave Trade and Slavery) - League of Nations, 1926.

⁵ Supplementary Convention on the Abolition of Slavery, the Slave Trade, and Institutions and Practices Similar to Slavery, 1956, UN - Article 1, section (a): „Debt bondage, that is to say, the status or condition arising from a pledge by a debtor of his personal services or of

шен по категоричен начин още с приемането на Търновската конституция, която прокламира, че всеки на територията на Княжеството е свободен и че робството е недопустимо (чл. 62)⁶.

Белезите на робството са се променили, но не и съдържанието му. В изследването си за новите измерения на робството, Бейлс прави съпоставка на старите и новите типологии на института. Характеристики в неговите стари, исторически съществували форми, са: 1) собствеността върху роби е правно уредена; 2) робът е скъп; 3) робът носи ниски печалби; 4) недостиг на потенциални роби; 5) дългосрочни отношения на зависимост; 6) етническите различия са важни⁷. Характеристики на робството в неговите нови форми, са: 1) не съществуват правни основания за притежаване на роби; 2) много ниска цена за придобиване на роби; 3) много висока печалба от продажбата на роби; 4) излишък на потенциални роби; 5) кратък период на взаимоотношения; 6) робите са за еднократна употреба; 7) етническите различия имат малко значение⁸. През 2012 г. от фондация Walk Free е разработен „Световен индекс на робството“⁹. Като основна причина за попадане в дългово робство през нашето хилядолетие е сочена бедността¹⁰. *Вследствие на бедността и изпадането в дългова зависимост се стига до дългово робство; в някои държави тази зависимост се предава по наследство.*

Собственост, права и дългова зависимост в древността

През различните исторически периоди собствеността и правата върху нея се променят, развиват. Ако разглеждаме развитието на института на правото на собственост през призмата на историята, то в първобитните общества властта върху вещи вероятно се е свеждала до възможността да властваш върху това, което физически можеш да обхванеш в момента. Всичко останало, до което имаш досег, е общо. Вероятно общо в смисъл на общност, от която ти си част. Останалото извън тази общност е чуждо, недостъпно и не предизвиква интерес. Развитието на идеята за собствено, за свое и чуждо, които могат да се разрастват както в пространството, така и във времето, се развива с човека и с обществото. Древността, Ан-

those of a person under his control as security for a debt if the value of those services as reasonably assessed is not applied towards the liquidation of the debt or the length and nature of those services are not respectively limited and defined”.

⁶ Конституция на Българското Княжество, приета и влязла в сила от 16 април 1879 г., чл. 61, ал. 1 „Никой в Българското Княжество не може ни да купува, нито да продава човечески същества. Чл. 61, ал. 2 „Всякой роб, от какъвто пол, вяра и народност да бъде, свободен става, щом стъпи на Българска територия“.

⁷ Тази характеристика е неотнормисима към Древен Рим

⁸ Bales, K. New Slavery: A Reference Handbook, www.abc-clio.com, с. 9.

⁹ Global Slavery Index.

¹⁰ Gupta, Sh., The bondage of dept: A Photo Essay, projects.journalism.berkeley.edu

тичността, Средновековието, Ренесансът, Просвещението, Модерността, Постмодерността ще допълват и променят концепциите за собствено и чуждо. Всяко едно общество, което може да бъде определено като такова, дава своето определение за собственото и чуждото. Чрез правото. Уреждането на въпросите, свързани с правото на живот, правото на справедлив съдебен процес (особено доказването на невинността), правото на щастие, често са оставяни на Божиите ръце. При решаването на тези въпроси законодателят и съдията не един път са „измивали“ своите ръце с Божията милост. По отношение регулацията на правото на собственост и неговата защита обикновено на боговете. Цялата уредба, нейното прилагане и разрешаването на споровете, свързани с разбирането и прилагането, остават за Земното царство. Развитие на концепциите и правната уредба на собствеността са част от характеристиките, които дават основание за отличаване на една епоха от друга. Проследяването на това развитие в миналото дава във висока (дори понякога в неочаквано висока) степен възможност да разберем настоящето и да се опитаме полезно и разумно да планираме бъдещето.

Недостатъчната собственост е причина за попадане в дългово робство в древността. Законовата уредба на попадането в робство поради неизплатени задължения според изследователите води началото си от Древен Вавилон. В достигналите до нас документи се описват задълженията на страните по договора за заем, както и способите, с които може да бъде обезпечен и изплатен един материален дълг. Характерна за древността е възможността длъжникът да върне заема както в пари, сребро и др., така и да се издължи чрез труд – свой или на член от семейството.

За най-старата уредба на дълговата зависимост са сочени Законите на Хамурапи. § 117 от този древен извор гласи: „Ако човек е поел дълг и даде срещу сребро или даде в дългово робство жена си, сина си или дъщеря си, те трябва да служат в къщата на техния купувач и заемодавец [само] три години; на четвъртата те трябва да бъдат пуснати на свобода“¹¹. Достигналият до нас текст не дава категорична яснота дали поставянето в дългово робство е следствие на неизплатен в определения срок дълг или предварително обезпечаване с доброволното поемане на задължение за труд на свободен при получаване в заем на сребро. Също така не е съвсем сигурно дали става въпрос за робство. Преводът на тези отношения като „дългово робство“ е твърде вероятно да не е точен, насочвайки ни към уредбата на дълговото робство, установена в Елада и Рим. Горната разпоредба по-скоро трябва да бъде тълкувана в смисъл, че неспособният да върне получения заем, може да изплати дълга си с труд. С това може да бъде обяснена и възможността в къщата на „заемодавеца“ да бъдат изпратени синът или жената на кредитополучателя, като на взелия заем се оставя възможността да продължи да се грижи за стопанството си и за

¹¹ nauka.bg – „Законите на вавилонския цар Хамурапи“.

¹² Изключение виждаме в Стария завет по отн-е правото по с-ст в/у земята.

останалите членове на семейството. Текстът посочва изрично, че трудът трябва да бъде извършван в дома на заемотателя, т. е. последният не би могъл да разполага с изплащащите дълг с труд по своя преценка, както и не може да предоставя труда им на трети лица.

За възможността имуществен дълг да бъде изплатен с труд четем и в Законите на Ману¹²: „VIII, 177: Длъжникът да изплати дълга си даже с труд, ако той е от еднаква или пък от по-ниска каста; ако обаче той е от по-висока каста, да изплати дълга си постепенно“¹³.

В авраамическите религии, повлияли в значителна степен на съвременните правни уредби, най-рано връзката собственост – лична свобода е застъпена в Стария завет. Правото на собственост – особено по отношение на земята – е свещено. Свещеността в старозаветните норми може да бъде обоснована по два почина: собственост на Бог, която му принадлежи поради значението му на Създател, и собственост на Бог, която му принадлежи поради значението му на Спасител. Старият завет неизменно разглежда света като собственост по право на Бог по силата на неговото творение. Суверенните му права върху земята и нейните обитатели са силово демонстрирани чрез Потопа, както и чрез разрушаването на Содом и Гомор¹⁴.

Земята е гаранцията за личността и за семейството. Загубата на свобода и загубата на собственост върху земята са взаимно обвързани. Свещеният текст определя човека като Божие дело и Божие подобие; според волята на Създателя всеки човек (всяко семейство/ коляно) трябва да притежава достатъчно, за да бъде гарантирана дадената му от Него свобода. В първите библейски текстове се дават нормите, които трябва да бъдат съблюдавани при продажба на земя, вкл. поради дълг; уредбата за продажбата на друго имущество; възможностите за ограничаване на личните права и свободи поради икономически затруднения и изискването за срочност на тези задължения. Ако човек обеднее и трябва да продаде част от дяла си земя и с годините не успее да събере достатъчно средства, за да я откупи, то след определен период може да възвърне изцяло земята и свободата си. Освобождаването се извършва през юбилейната година¹⁵. Възобновяването на собствеността върху земята – на гаранцията за живота – е съпроводено и с

¹² Законите на Ману – древноиндийско законодателство, върху което според изследователите законите на Хамурапи са оказали влияние.

¹³ Данов, Х., „Христоматия по история на стария свят“ – Дигитална библиотека по архивистика и документалистика (достъпно от electronic-library.org).

¹⁴ Battle, John A., Property Rights and Responsibilities in the Old Testament, WRS Journal 15:1 (February 2008), с. 15-27.

¹⁵ Според Стария завет петдесетата година е юбилейна и по волята на Бог всички са освободени и могат да се върнат в земята си: „Пребройте седем съботни години, седем пъти по седем години, и така времето на седемте съботни години ще е равно на четирийсет и девет години [...] И осветете петдесетата година и разгласете освобождение из земята за всичките ѝ жители. Това ще е юбилейна година за вас. И нека всеки

възобновяване на пълната свобода: „нека продаденото му бъде върнато и нека той се върне в земята, която е неговият дял“¹⁶.

Собственост и лични права в Древна Гърция: как свободата и правото да участваш в обществения живот са обвързани от притежаваното.

Или казано в стил Фром: за да бъдеш, трябва да имаш

Създаването в Елада законодателство по отношение на личните права и връзката им с притежаваната собственост се съдържа в конкретни правни актове, в достигнали до нас съдебни решения, както и в множество философски и литературни текстове. Древногръцката философия обосновава споделяни и днес постулати, които римляните чрез своята практичност и системност ще претворят в работещи правни формули. Превеждането на гръцките философски текстове на латински през Средновековието ще е в основата за Западноевропейския Ренесанс.

Липсата на централизирана държава в Древна Гърция има за последица и липсата на цялостна правна уредба, която да можем да наречем елинско право. Полисите, за които е основната достигнала до нас информация – Атина, Спарта и Тива, носят своите управленски и обществени особености. Същевременно кръгът: произход – обществено положение и политически права – притежаване на земя, е неизменен. Право на участие в обществения живот по принцип има всеки мъж, на когото родителите са свободни граждани на полиса и който е навършил определената според законите възраст¹⁷. Единствено той може да бъде собственик на земя. Аристотел обширно дискутира въпросите за имуществените равенство и неравенство, както и връзката между притежаването на имущество и възможностите за участие в управлението. Обсъждайки държавното устройство на Спарта, той посочва, че тези спартанци, които не могат да внасят дял за фидитиите (общите обеда), губят граждански права¹⁸. Въпросът за връзката притежавано имущество – притежавани политически права, е разгледан в контекста на съществуващото държавното управление в Картаген¹⁹. Философът критикува преимуществата, давани на богатите при управлението, посочвайки, че „Такъв закон прави богатството по-важно

от вас се върне в земята, която е неговият дял, и нека всеки се върне при семейството си. Нека петдесетата година бъде за вас юбилейна година“ (Лев. 25:8).

¹⁶ Лев. 25:25.

¹⁷ Според закон на Перикъл, атинското гражданство се придобивало въз основа на произхода и на бащата, и на майката.

¹⁸ „За твърде бедните не е лесно да участват в тях [във фидитиите], а при спартанците традиционно правило за гражданското право е, че който не може да внася тази вноска, го губи“; „В Спарта всеки внася определеното на глава, иначе законът го лишава от граждански права, както казахме по-горе“ – Аристотел, Политика“, изд. „Отворено общество“, 1995 г. с. 52; 54.

¹⁹ „Смята се, че трябва да избират длъжностните лица не само според благородството на

от добродетелта и цялата държава алчна“.

Древногръцките философи обичайно разглеждат собствеността и нейното управление паралелно. Доброто ръководене на притежаваната собственост те прави добродетелен гражданин²⁰. Превръща те в способен за участие в общественото управление и достоен да отдаваш почит и жертвоприношения на боговете. Ако обаче не притежаваш такива умения, си изложен не само на риска да живееш в бедност, но и на риска да попаднеш в лична зависимост, а в определени исторически периоди – и в дългово робство. Въпреки произхода. При дълговото робство в Атина длъжникът е можел да загуби гражданските си права, а в определени хипотези от тези права е било лишавано и семейството му. Попадането в дългово робство в Древна Гърция било обвързано с изтичането на пет години, като за разлика от останалите роби, робът-длъжник притежавал и някои права²¹.

произхода, а и според богатството, защото било невъзможно този, който няма средства, да управлява добре и да разполага с нужното свободно време. Следователно, ако изборът според богатството е олигархически, а според добродетелта – аристократически, тогава би било някакъв трети вид държавно устройство и именно според него е уредена държавата на картагенците“ – Аристотел, цит. съч. с. 56; 57.

²⁰ Аристотел се спира подробно в изследванията си върху гражданската добродетел. В Трета книга на „Политика“, изследвайки въпроса за гражданина, тоест за този, който има право да участва в държавното управление, той поставя ограничения за придобиването на това право, изграждайки „безусловното понятие „гражданин“. Изведено е от кумулативното наличие на две основания: произход („за практиката обаче определят като гражданин този, на когото и двамата родители са граждани, а не само единият“) – от една страна, а от друга – възможността да бъде заемана почетна длъжност. Според различните държавни устройства са различни и очакванията/изискванията към гражданина в зависимост от неговото материално положение: „[...] при едно държавно устройство трябва занаятчията и тетът да са граждани, а при други е невъзможно, например ако имаме така наречената аристокрация, при която почетните длъжности се поверяват по добродетел и достойнство“; (според бележките на преводача, в „Никомаховата етика“ Аристотел разглежда „достойнството“ в зависимост от различното държавно устройство и приема, че го притежават свободните, богатите, хората от благороден произход и аристократите; в „Политика“ същата дума от старогръцки, използвана за обозначаване на достойнство, се свързва по-скоро с добродетелта.) – Аристотел, „Политика“, цит. изд., с. 64-65, 71-72; 261; Платон в „Законо“ защитава идеята за държавно устройство, базирано на общо притежание и споделяне: „Това, което казваме, означава било някъде в настоящето, било някога в бъдещето децата да са общи, жените да са общи, цялото имущество да е общо и с всякакви средства така нареченото „лично“ да бъде повсеместно премахнато от живота [...]“; добродетелта според него, включително и тази на законодателя, обединява четири „вида“ добродетели: смелостта, благоразумието, справедливостта и разсъдливостта. Платон, цит. съч., с. 253; 596-600.

²¹ Катасонов, В., „От рабства к рабству. От Древнего Риму к современному Капитализму“ (1.7.), М, 2014 г. https://royallib.com/read/katasonov_valentin/ot_rabstva_k_rabstvu_ot_drevnego_rima_k_sovremennomu_kapitalizmu.html#184320

Столетия наред земята в Елада и собствеността върху нея съхраняват своя свещен характер. Така, както е и при юдеите. Дяловете са раздадени. Жребият е хвърлен и той винаги трябва да се приема като добър, защото земята е разделена поравно между гражданите²². Земята принадлежи на конкретния гражданин, като тя е не само гаранцията му за социална обезпеченост, за неговото гражданско достойнство. Тя е и връзката му с боговете: „Първо, земята е осветена от името на всички богове; и второ, жреците и жриците са обещали на боговете не с едно и с две, а с цели три жертвоприношения, че ако някой купи или продаде мястото си за жилище или обработваемата земя, които е получил, той ще понесе съответстващи наказания“. Земята за античния европейец има не само значение като източник на социална благост и обществен престиж, но и като сакрална връзка с притежателя, със собственика. Нещо повече – в тази свещена връзка отношенията земя – собственик са отношения на власт и подчинение. Властващата, богинята, е земята, а собственикът ѝ дължи грижа и то не каква да е грижа: „всеки [...] трябва да се грижи за своя дял земя дори по-внимателно, отколкото децата се грижат за майка си, още повече, че земята, тъй като е и богиня, е и господарка на смъртните, а освен това е и под властта на местните божества и демони“²³.

При разглеждането на въпроса за възникването и съществуването на дългово робство, както и за създадените законодателни уредби за неговото премахване (включително и при обсъждане законодателството на Солон и установяването на сизахтията), трябва да бъдат представени и аргументите на някои изследователи, че земята в Атика през VII-V век пр. Хр. все още е неотчуждаема. Основанията им за такова становище са в няколко посоки. На първо място трябва да се посочи, че до нас не са достигнали никакви писмени източници от периода на шестото и петото столетия, в които да се споменава за залагането или продажбата на земя. На второ място, излагат

²² Както Платон, така и Аристотел, а и други древногръцки автори посочват, че първоначалното раздаване на дяловете земя в Елада е извършено чрез жребий („клерос“ – жребий, хвърляне на жребий, получаване на земя чрез жребий). В „Законо“ Платон казва „На вас се падна един умерен дял, така че не го обезценявайте с покупки и продажби помежду си. Защото нито делецият Жребий, който е бог, ще ви бъде съюзник, нито законодателят.“ (741b) Разпределяне на дялове чрез жребий е обсъждан и при въпросите относно равенството „[...] то е равенство по размер, тегло и брой, което се урежда и разпределя по жребий. Най-истинското и най-доброто равенство не може обаче лесно да бъде видяно от всеки. Защото то зависи от преценката на Зевс [...]“. Обожествяването на жребия се открива и при Еврипид, според когото клеросът е дете на Случайността (бележки към Платон, „Законо“, цит. съч., с. 652). В „Политика“, разглеждайки видовете демокрация, Аристотел изтъква, че според установени в древността закони „е по принцип забранено да се придобива повече земя от определен размер [...] В много държави в древността имало закон да не може да се продават първоначалните парцели“ (1319a), с. 182-183.

²³ Платон, „Законо“, изд. „СОНМ“, С., 2006, с. 254.

се аргументи в полза на твърдението, че е много вероятно собствеността на земята в този период все още да е колективна родова собственост. Като такава, тя е извадена от гражданския оборот; следва да остане свързана с рода (много вероятно е системата за наследяване, предвидена от Платон, която предвижда земята да бъде оставяна в наследство на най-любимия за бащата син, да е продиктувана както от стремежа да бъде постигнато съвършеното разпределение на земите, така и от рационалното желание за запазване на рода). Към този период договорното право е все още недобре развито. Много по-късно, когато ще се развие активният обмен на движими и недвижими вещи, ще изкристализират конкретни правни институти и юридически термини. Така е например при ипотеката: пълното развитие на договора за залагане на земя, при който кредиторът, в случай на неизплащане на дължимите му суми, може да стане пълноправен собственик на предоставения му в обезпечение недвижим имот. Този институт може да съществува само тогава, когато е възможно да се реализира отчуждаване на земя и изобщо на недвижимо имущество. На практика вероятно през определен период от време е съществувал изявен дуализъм, изразяващ се в прилагането на обичайни морални норми и на юридически актове, приемани, за да обслужват новосъздаващите се обществено-икономически отношения. Налице са смесени формулировки, при които даден договор е обединявал елементи на аренда, заем, наем и залог. Тези не биха могли да се приравнят на ипотека, особено в контекста на дискусиата, че земята в Атина преди приемането на Солоновите закони е била неотчуждаема. Това, което трябва да се подчертае в случая, е, че родовата колективна собственост, която в периода VII-V век пр. Хр. вероятно според действащите правила и норми е била извън гражданския оборот; длъжникът е следвало да обезпечи своя дълг със своята личност. В години на преход в стопанските отношения, при които имаме преминаване от родова собственост, която собственост е извадена от търговския обмен, към индивидуална собственост, която свободно да бъде продавана и отчуждавана, обикновено процесите са съпроводени с насилие и принуда. Нерядко това е практика на самоуправство, дори е възможно то да бъде регулирано от закона (виж например практиката на *ignoris cario* в римското право)²⁴. Индивидуалната собственост дава свободата както да заложиш имота вместо себе си или член от семейството ти, така и свободата да се обособиш като индивид, като отделен, различен от семейната общност. Тоест индивидуализирането на собствеността води и до индивидуализирането на личността. Индивидуалната личност, стопанинът, има отговорността да развие притежаваното с добро управление, за да гарантират своето семейство.

Въпросите за собствеността и личната свобода, разгледани по-долу, се отнасят до Атина, за чието управление и живот са достигнали най-много сведения до нас.

²⁴ Зельин, К. К., „Борьба политических группировок в Атике в VI веке до н. э., IV глава „Методические соображения и связи с проблемой гектеморов и разбор сообщений Аристотеля и Плутарха“, М., Наука“, 1964, с. 218 и сл. (достъпно от sno.pro1.ru).

Най-известни са законодателните решения на Солон, с които се извършват реформи по отношение на собствеността и на гражданските права и свободи. За съжаление текстове от Солоновите актове не са достигнали до нас. Информация за тях черпим от „Политика“ на Аристотел и „Успоредни животописи“ на Плутарх – съпоставката на Солон и Публикола.

Разглеждайки законите на Солон, Аристотел посочва, че според законодателството му в общественото управление участват всички граждани, като социалният им статус по принцип не е определящ; установява правила, спрямо които активни изборни права имат всички, без значение какво е тяхното имотно състояние, но най-бедните са лишени от пасивно изборно право. „Изглежда Солон дал на народа само най-необходимата власт – да избира длъжностните лица и да търси сметка от тях (ако народът нямаше тази власт, би бил роб и враг на държавното устройство). Всички длъжностни лица обаче назначил от средата на знатните и богатите – от пентакосиомедимните, от зевгитите и от третата класа на така наречените конници. Четвъртата класа съставлявали тетите, които нямали право да заемат никаква длъжност“²⁵.

Промените на Солон, свързани с премахването на дълговото робство, недвусмислено сочат, че то е било широко разпространено. В „Атинската държавна уредба“ Аристотел пише: „[...] и понеже държавният строй бил изобщо олигархически, бедните робували на богатите заедно с децата и жените си; те се наричали крепостни (πελοται) и шестичари (хектемори, еκτημοροι), понеже срещу такава заплата обработвали земята на богатите (цялата земя била в ръцете на малцина); ако не заплатели наема, могли да бъдат завлечени в робство заедно с децата си. Заемите ставали под залог на личната свобода чак до времето на Солон [...]“²⁶.

Според текста отношенията на зависимост могат да бъдат под форма на крепостничество или на шестичари. Както посочва и проф. Кацаров в една от бележките към превода, изречението „Бедните робували (εδουλουν) на богатите и пр.“ не трябва да се схваща в тесен смисъл на „робство“, а в широк „служи някому“. Хектеморите като цяло са наемни работници, лично свободни, които обработват чужда земя срещу правото да задържат за себе си 1/6 част от реколтата. При невъзможност дългът да бъде изпълнен, кредиторът може да превърне длъжника си в роб, като го продаде извън пределите на елинския град, т. е. като го отведе в робство. Нещо повече – и семейството на длъжника следва неговата съдба.

Стопанският живот в древността е силно зависим от робския труд. Като се има предвид, че гръцките полиси не са завоеватели (каквито са Персия

²⁵ Аристотел, цит. съч., с. 59.

²⁶ Текстът на Аристотел е според превода на проф. Гаврил Кацаров, публикуван в началото на XX век. и преиздаден от изд. „Проектория“ през 2012 г. Въпреки че могат да се открият и други преводи в Интернет пространството, в текста на проф. Кацаров е направено ясно разграничението между крепостни и хектемори, <https://books.google.bg/books?isbn=6191560052> (достъп на 22 април 2019 г.).

и Рим напр.), поставянето в състояние на зависимост на обедняващи съграждани е обясним подход. Не е много приятно, дори може да е товарещо, да гледаш съгражданина си превърнат в роб; възможностите са две – или да не допуснеш той да получи статус на роб, или да не го гледаш като роб. Очевидно елините са се спрели на втората възможност (римляните са прилагали същото решение, продавайки попадналия в робство поради неизплатен дълг отвъд Тибър). Ще минат столетия, докато поне публично ще бъде призната християнската концепция да се моли от Бог милост за опрощаване на духовните дългове, „така както ние прощаваме на длъжниците си“.

Безспорно е, че Солон отменя личното заробване, както и продажбата в робство поради дългове, а земята и личността на хората са обявени за свободни. Чрез сизахтията (смъкване на бреме) са премахнати камъните, поставяни върху земята на длъжниците, върху които камъни са били обозначавани натрупаните дългове, а заложените/ипотекираните земеделски участъци са върнати на предишните им собственици. Продадените в робство в чужди страни за дългове били откупени. Било забранено занаят пред превръщането в роб на свободен поради неплатени дългове.

За връзката между личната свобода и имуществото, реализирана в Солоновото законодателство, Плутарх пише: „Съществено за Солон било премахването на дълговото робство, с което той в най-висока степен гарантирал свободата на гражданите. Защото няма полза от това, че законите предоставят равенство, от което бедните да бъдат лишавани заради дълговете си, а там, където най-вече се очаква да се ползват от свободата си, те най-силно да робуват на богатите, ако при съдебните процеси, при заемането на длъжности и при публичните обсъждания получават нареждания от тях и им служат. Но дори по-важно било това, че макар размирици да последвали пълната отмяна на дълговете, само с тази мярка, като с някакво опасно, но силно лекарство, той си послужил в правилния момент, и задушил надигащите се размирици, като със собствената си добродетел и слава взел превес над непопулярността и слабата страна на мярката“²⁷.

Връзката собственост - права в Древен Рим

За настоящото изследване интерес представляват два утвърждавани от римляните принципа, устойчиви във времето: разбирането, че добър гражданин може да бъде само притежаващият имущество (тема, на която и древногръцката философия отделя значително място), и убеждението, че собствеността е не само право, но и грижа, отговорност.

Римляните, както и елините, обвързват притежаваното имущество с възможността за политическа и изобщо за гражданска изява. Относно връзката между притежаваната собственост и гражданската добродетел, обяснявайки значението на думата *proletarii*, Авъл Гелий пише: „Но тъй като се смятало, че имотът и парите са залог и поръчителство спрямо общество-

²⁷ Плутарх, „Успоредни животописи“ – съпоставката на Публикола и Солон (достъпно от www.diaskop-comics.com/article.aspx?id=864).

то и че на тях се основава и крепи вярната любов към родината, нито пролетариите, нито „голтаците“ били записвани в армията освен при големи бунтове или опасности за държавата, защото техните семейства и имоти или били съвсем оскъдни, или изобщо не съществували²⁸. Разисквайки цензорската строгост, отново Авъл Гелий описва и възгледа на римляните за собствеността като отговорност – разбиране, актуално и с днешна дата: „Ако някой допуснел нивата му да буреняса и я поглеждам от дъжд на вятър, без да си прави труда да я оре и плеви, ако някой изоставел свое дърво или лоза да подивеят, това не минавало безнаказано, а цензорите влизали в правата си и записвали ленивеца в списъците на ерариите“²⁹.

За римските общество и право не съществуват хора, които са роби въз основа на своя произход – етнически, социален или базиран на физически характеристики. Както посочва Улпиан, всички хора са равни, а робството съществува въз основа а *jus civile* (Dig. L 17.32). Дълговото робство като проява на връзката собственост – човешки права и свободи, има подробна уредба в римското право, което показва, че е било разпространено. Кредиторът имал право да убие длъжника или да го продаде в робство. През 326 г. пр. Хр. е приет *Lex Poetelia Papiria*, с който е отменен нексумът (*nexum*), по силата на която формула длъжниците били оковавани и предоставяни на произвола на кредитора. След 90-те години пр. Хр. е приет *Lex Fabia de plagiaris*, с чийто разпоредби се осъжда насилственото задържане на свободен и третирането му като роб или задържането на чужд роб³⁰. С времето поставянето в дългово робство в Рим замира. Причините са спирането на завладяване на нови територии (римското право считало попадналия в плен за роб), ниската раждаемост сред робите (детето на робинята е роб), а по-късно – и влиянието на християнската религия. Дефицитът на роби ги превръща в ценност и довежда до подобряване на начина им на живот.

Освен тези форми за превръщането на свободен в роб, неспециализираната литература описва и друг способ: самозаробването поради бедност. „Поразява една последна форма на робство, тази, която можем да определим като „самозаробване“. Става въпрос за хора, родени свободни, но толкова бедни, че се „продават“ на другите [...]“³¹. Изследването на тези правни разпоредби изисква специално задълбочено проучване на съхранените нормативни текстове, съдебни речи и решения, поради което не е част от настоящата студия.

²⁸ Авъл Гелий, „Атически нощи“, сборник „Истории на стария свят“, В. Вачкова, О. Радев., „Военно издателство“, С., 2012, с. 509.

²⁹ Авъл Гелий, цит. съч., с. 503.

³⁰ Костова, М., М. Новкиришка, Т. Пиперков, „Съпоставка на Мойсеевия закон и римските закони“, С., 2009, с. 152.

³¹ Анджеа, А. „Един ден в древен Рим – всекидневие, тайни и любопитни факти“, изд. „Колибри“, С., 2010, с. 161.

От разказа на Авъл Гелий обаче става ясно, че институтът на дълговото робство не е изчезнал и че продължава да съществува възможност длъжникът да бъде окован от своя кредитор и през II век. Самият Авъл Гелий е избран за съдия в Рим на *iudicia private*, а във времето, през което живее в Атина, изучава философия. В дискусиата за ролята на Дванадесетте таблици, която той описва в „Атически нощи“ (*Noctes Atticae*), е представен светогледът на древния римлянин, обосноваващ строгостта на закона към длъжниците. Разсъжденията са предадени чрез разговора между Секст Цицилий, който мотивира пред Фаворин смисъла на законите разпоредби. Една от темите е дълговото робство. „За неясните места [в „Дванадесетте таблици“ – бел. авт.] [...] не бива да търсим вината у съставителите, а да видим незнанието на неспособните да ги разберат, макар че и те едва ли могат да бъдат обвинявани, защото вековете са заличили думите и нравите на древните хора, а именно в техните думи и нрави се заключава смисълът на законите [...] Ала кое ли положение в тях може да се нарече сурово? [...] Чрез съблюдаване и тачене на добродетелите от всякакъв вид се въздигнал римският народ от невзрачното си начало до днешното си могъщество, но най-много и най-ревностно от всичко той почитал верността, смятал я за свещена и в частните, и в държавните работи [...] Тази вяръност била свято съблюдавана от нашите предци не само при изпълнението на обществените им задължения, но и при сключването на сделки, и то най-вече при парични и търговски отношения: защото ще изчезне, смятали те, така нужната при съвместния живот в обществото парична подкрепа в случай на временен недоимък, ако вероломството на длъжниците се изплъзне без тежко наказание. Затова на гражданите, признали, че дължат пари и осъдени да ги изплатят, се давали трийсет дни, за да потърсят необходимата за погасяването на дълга им сума; тези дни били наречени от децемвирите „съдебни“ (*iusti*) и представлявали един вид *iustitium*, тоест нещо като спиране и отлагане на съдопроизводството в този промеждутък, през който осъдените длъжници не могли да бъдат привлечани за нищо в съда. А ако не успявали да погасят дължимата сума, те били призовавани при претора и предавани от него в собственост на кредиторите си, които ги оковавали във вериги или в пранги“. Предавайки текста на Дванадесетте таблици относно процедурата, по която на длъжника се дава възможност да набави необходимата му да се издължи сума, обосноваването на Секст Цицилий на процедурата и мотивите за отношението към неспособния да върне заетата сума длъжник продължава: „На третия пазарен ден били наказвани със смърт или продавани на чужденците отвъд Тибър. Ала това смъртно наказание, чиято цел, както казах, е била да освети и узакони верността, изглеждало чудовищно с явната си жестокост и страшно с невиджаните си ужаси. Защото, ако заемодавците, на които бил присъждан обвиняемият, били няколко души, на тях им било позволено да насякат и да разкъсат, ако искат, тялото на предадения в тяхна власт длъжник [...] „На третия пазарен ден да бъде разсечен на части. Ако го разсечат на повече или по-малко парчета, това да не бъде наказуемо“ [според Дванадесетте таблици – бел. авт.]. Наистина едва ли бихме от-

крили нещо по-безмилостно, нещо по-безпощадно, ако това безчовечно наказание не е било обявено, както по всичко си личи, единствено с намерението никога да не се стига до него. А днес сме свидетели как мнозина биват отдавани под властта на кредиторите и оковавани от тях, защото за долните люде оковаването е дребна работа; а някой да е бил разкъсван в древността – за такова нещо нито съм чел, нито съм чувал, защото подобно свирепост наказание не е могло да се смята за дребна работа”³².

Интересно е, че концепцията за заплащане на дълг с плът не отмира с времето. Ако си припомним „Венецианския търговец“ на Шекспир, то обезпечаването на дълг с човешкото тяло продължава да съществува и в разцвета на Ренесанса. Нещо повече – такова обезпечение може да бъде дадено не просто от безимотен, а дори и от благородник. В ситуация на забава и неплатежоспособност, когато дългът е станал изискуем, съдът е длъжен да постанови изпълнение на уговореното.

„Да идем при нотариуса – там,
дори не двамата, а вие сам
ще ми подпишете една хартийка,
в която ще се казва на шега,
че ако тоз и тоз във даден срок
не изплати указаната сума
на еди кой си,
този еди кой си ще има право като неустойка
да вземе къс месо, тежащо фунт,
от собственото тяло на длъжника,
и то оттам, отдето той поиска
по свое усмотрение”.

.....
„Необичаен иск сте предявили,
но тъй като безукорен е той,
законът на Венеция не може да го обори”.

.....
„Тогава на полицата срокът е изтекъл
и по закон евреинът е в право
да вземе фунт месо от тоз търговец
в съседство до сърцето [...]”.

Християнството е повлияло върху светогледа, но не е успяло да го промени изцяло³³. Недопустимо е да се пролее християнска кръв; но заплащането на дълга с човешка плът е възможно, допустимо и в крайна сметка

³² Авъл Гелий, цит. съч., с. 496–497.

³³ Връзка между „Венецианския търговец“ и съществуващата в Древен Рим възможност кредитодателят да иска заплащане на дълга с част от тялото на длъжника, е правена и от

– защитено от закона. Римската традиция повелява, че законът трябва да се спазва, дори когато е лош, дори когато е жесток:

„Венеция не знае власт,
която да бъде над закона.
Щом допуснем да бъде буквата му нарушена,
през този първи пробив ще нахлуят
в града ви рой от грешки“.

Такова разбиране за ролята на закона и съда би ужасило древногръцкия философ, който приема прилагането на нормата и правосъдието като реализиран стремеж на съвършените обществени отношения. За Рим, а очевидно и за Венеция по-късно, жалонът е ясен: *Dura lex, sed lex* („Лош закон, но закон“).

Колонатът, правото на собственост и личните права и свободи

Развитието на социално-икономическите и обществените отношения е съпроводено с изменения в уредбата на правата и задълженията между притежаващите собственост и тези, които не притежават такава. Постепенно се изграждат основите на друг тип уредба и правно положение. Колонатът е изява на тези промени. Въпреки изследователския интерес, той продължава да е една от най-неясните институции на Късната античност.

Поради икономически причини колоните постепенно, но трайно, изпадат в зависимост от собственика на обработваната от тях земя. През 332 г. е издадена конституция, по силата на която колоните, които били напуснали дадената им под аренда земя без съгласието на собственика, подлежат на принудително връщани (*Cod. Theod.* 5, 17, 1), а през 356 г. бил издаден закон, по силата на който се забранявала продажба на земя без живеещите там колонии (*Cod. Theod.* 13, 10, 3). Постепенно се оформя особен статут, по силата на който от една страна колоните могат да придобиват собственост върху недвижим имот, т.е. могат да сключват правни сделки, както и могат да встъпват в брак. Същевременно колоните се считат „за роби на самата земя, на която са родени“ – не могат да отчуждават имуществото си без съгласието на господаря си, а самият господар има дисциплинираща власт върху колона, включително притежавал правото да го прехвърля от едно имение в друго.

Същността на колоната се изразявала в прикрепването/закрепостяването на колона не към държавата, а към конкретен собственик на земя. Собственикът на земята отговаря за колона пред държавата. Така в публич-

други изследователи. Не е изследван обаче от правна гледна точка талантът на Шекспир, изпъкнал в представения правен каламбур, да смеси английския правен прецедент, търговското и градското право, действащи във Венеция, както и норми на каноническото право, правейки препратка към библейски мотиви, свързани със свещения характер на християнската кръв.

но-правно отношение възниква ново обществено положение за тези лица, което представлява нещо средно между арендатор, наемател на земята – от една страна, и роб – от друга. Този нов статус следвало да намери своята юридическа регламентация. Законодателството, както и съпътстващите го юридическа доктрина и съдебна практика, следвало да различат положението на колона както от този на роба, така и от положението на свободния. При уредбата на принудителните мерки, с които колонът се прикрепвал към земята, се създават множество и конкретни законови постулати. Когато обаче се търси решение на личния и на гражданскоправния статут на тези лица, късното римско право се изправя пред затруднения, които не успява да преодолее изцяло. Противоречиви са отговорите на множество съществени въпроси: колонът свободен ли е или не?; собственикът на земята негов *dominus* ли е или негов *patronus*?; какви са отношенията между роб и колон?; какъв е статутът на дете от колон и свободен?; какви имуществени права има колонът върху своето имущество? Тези въпроси се решават нееднозначно в издаваните императорски конституции от този период, понякога дори противоречиво. Основната тенденция, която се откроява, е, че колонът е свободен – от една страна, но в голяма степен лично-то му положение се урежда по правила, близки до статута на роб³⁴.

Римското право уреждало както хипотезите за възникване на колонатни отношения, така и за тяхното прекратяване. Как един свободен става колон? Известни са няколко способа: 1) детето на колоните също е колон; 2) по давност – когато едно лице живее 30 години като колон то става такъв; 3) чрез договор; 4) при просия. Освобождаването от колонатна зависимост можело да бъде извършено от собственика на земята; 2) когато колонатът е въведен в епископски сан или постъпи в манастир при наличие съгласието на собственика на земята; 3) чрез 30-годишна давност.

Връзката икономически статус/липса на собственост – попадане във феодална зависимост в Западна Европа

Развитието на феодалните отношения създава нови форми на икономическа зависимост. В Западна Европа – Англия, Франция, Германия и др., постепенно се изгражда строга феодална йерархия и отношения на субсидиарност, с ясно изразена стратификация. Връзките на зависимост са нормално явление на всички социални нива в тази част на континента. Разликите са в природата на задълженията, поети от по-нисшата страна.

Съществена характеристика на средновековното западноевропейско право е, че паралелно действат няколко различни системи, регулиращи отношенията между различните субекти – както съобразно йерархията, така и съобразно отношенията в различните правни области: системата

³⁴ Ростовцев, М. И., „Колонат“ – статия-приложение към труда на Макс Вебер „Аграрна История Древнего мира“, Москва, 2001 г., с. 488-489.

на манориалното право, на градското право, на феодалното право³⁵, на църковното право, на търговското право³⁶.

Особеност на западноевропейската средновековна правна система е, че попадането в лична зависимост се проявява по-скоро под формата на личен акт. При оформилия се с времето византийско-славянски обществен модел на Изток, попадането в зависимост е следствие на публично-правен акт.

Две от юридическите форми на попадане в зависимо и в подчинено положение поради недостиг на средства през Средновековието в Западна Европа са отношенията на васалитет и серваж.

Васалитетът (васалаж) означава отношенията между феодален владетел, получил земя от друг феодал, който е негов сюзерен. Сюзеренът покровителства и защитава своя васал. В замяна на това васалът се задължава да помага на своя сюзерен, най-вече под формата на военна подкрепа, когато такава е необходима, да следва указанията му за водене на външната и вътрешната политика, както и да изплаща договорените данъци. Като цяло васалитетът се развива в една почетна връзка, при която васалът – подчинената страна – дължи почетни задължения, по-специално военна подкрепа, които не компрометират неговия социален ранг. Най-ранните васали са безимотни лица в свитата на военни предводители, от които те получават различни почетни длъжности. Почетната служба традиционно се установява като кратък път за социален напредък. Така

³⁵ Един от най-важните обединяващи елементи на феодалното право било обединяването на политически и икономически права в ръцете на притежаващия ги – правото да управлява, и правото да се разпорежда със земята. Юридическият термин, използван да обозначи това съчетание, е латинската дума *dominium*, с която следвало да се означава от една страна господство/власт (в източниците на англ. ез. се обозначава като „lordship“), и от друга страна – право на собственост (в източниците на англ. ез. – „ownership“). „Lordship“ е коректно използвана дума в случаите, в които следва да бъде обозначено правото на господаря да правораздава в собствен съд и да издава законодателни актове. „Ownership“ също е точната дума, стига да не се ограничава до значението, дадено на термина през XVII век, когато му е придаден смисъл на абсолютно, лично, изключително право над притежаваните неща. Напротив, феодалният *dominium* обичайно е ограничен, разделен и споделен под различни форми. Даден правен субект можел да притежава определени права върху земята, противопоставими срещу неговия господар, а този господар можел да притежава определени права върху същата земя, противопоставими срещу неговия господар, а също така и други права, противопоставими на господаря на господаря, който можело да бъде и кралят. Конкуриращите се права били насочени към самата земя, която била считана/определена като вид юридическо лице. До средата на XI век отношенията господар и васал по отношение владееенето на земята – от една страна като част от феодалното право, и отношенията между господар и селянин като част от манориалното право – от друга, не са били елемент от систематизирана правна уредба. Такава се извършва през XI-XII век. (Berman, H. J., *Law and Revolution – The Formation of the Western Legal Tradition*, Harvard University Press, 1999 г., с. 297; 312).

³⁶ Паралелно действащи правни системи, представени и в цитираната творба на Шекспир.

постепенно и васалитетът губи елемента на зависимост в Европа, особено на Запад от Рейн. През VIII век се утвърждава като почетна връзка, реализирана на основата на доброволна комендация. В някои страни, като Германия например, васалитетът продължава да е израз на отношения, при които едната страна е с по-нисък ранг³⁷.

При изследване на договорните отношения за уреждане на социално-икономическа права и задължения през Средновековието, интерес представлява фразата „договорна взаимност“ („contractual reciprocity“), която обозначава феодален договор. Този договор се развива в Западна Европа в две форми: 1) договор за почитане (homage) или 2) договор за вярност/за вярна служба (fealty) без почитане. „Договорната взаимност“ е договор за въвеждане в конкретен статус, в конкретно правно положение. В този смисъл тя наподобява договора за брак – съпоставка, правена от юристите през XII век. За разлика от търговските договори, например, всички права и задължения по договора между лорда и васала са били определени от обичайното право и не е можело да бъдат променяни по волята на страните. Договорните аспекти са се съдържали във възможността да бъде дадено съгласието за встъпване в такива взаимоотношения. Договорът за почитане не е можело да бъде развален по взаимно съгласие между страните, защото той се основавал на свещен обет/клетви, дадени като обвързващо задължение за цял живот. Напротив, договорът за вярност/за вярна служба можело да бъде развален по взаимно съгласие; договорът за почитане и договорът за вярност можело да бъдат развалени от всяка от страните при нарушаване на основните задължения по договора от другата страна. Взаимността при договора за почитане се основава на факта, че васалът става човек на лорда в замяна на което лордът става господар на васала. Това е взаимно обвързване за цял живот, запечатвано/подпечатвано с целувка – едва ли не подобна на брака. Обетът на васала за вярност включвало задължението васалът да управлява феодалното владение (ленът) вярно. Обетът на господаря (лорда) се изразявал в задължението господарят да не прекраща юридически определените граници на неговата власт, както и задължението да подпомага васала по различни начини. Васалът можел да дължи почитане и вярна служба към повече от един господар (лорд)³⁸.

Наблюдава се обвъркване между васалитета и крепостничеството (серважа). Това обвъркване се обяснява с факта, че при серважа селяните,

³⁷ Васалитетът, разглеждан в по-широк аспект, е зависимост на една държава от друга; характерен за ранния и средния стадий на феодализма, през XVIII век, когато в Европа са се утвърдили централизирани национални държави, той е почти отмирал. Берлинският договор създава, и то по пътя на международен договор, Княжество България като васално на Високата порта – един от последните исторически примери за васалитет, като държавна зависимост.

³⁸ Berman, H. J., Law and Revolution – The Formation of the Western Legal Tradition, Harvard University Press, 1999 г., с. 306.

които се отдават заедно със земите си на господарите, губят своя статус; техните задължения и по-специално ангарията не са почетни съобразно стойностните стандарти на епохата.

Серважът се определя като отношения, при които свободен мъж се предоставя под властта на господар, дава му обикновено и земята си и после я получава обратно като държане в замяна на парична рента, натурални плащания и/или работа за определен срок от време, често до живот или повече от един живот време. По-нисшата страна чрез това споразумение губи статуса си.

Израз на така оформилите се отношения е институтът на *commendatio* – използван като съществително, и в случая означава акт на доброволно подчиняване на свободен мъж на друг. Така се създават правни отношения, по силата на които едно лице попада под *patrocinium* (защита, покровителство; клиенти – мн. ч.). Във времената на Каролингите се използва като глагол *commendare* в смисъла да се поставиш под защитата и властта на друг „*Munt*“ (вероятно *mund*, *munt* води до латинизирането на термина – лат. *mundium*).

Процедурата, формата, скоято един свободен мъж встъпва в *patrocinium* на друг, можем да открием в правило № 43 в *Formulae Turonenses* (твърди се, че сборникът е от втората четвърт на VIII век):

„*Този, който се подчинява на властта на друг*“ – „*Към щедрия господар [...]*

Аз [...] Тъй като на всички е известно, че нямам храна и дрехи, се обърнах, молейки за Вашата милост, и доброволно реших да се поставя във Ваша служба или доброволно да се подчиня. И аз направих това. Оттук нататък нека бъде така, че Вие ще се грижите за мен с храна и дрехи и то в такъв размер, в какъвто аз Ви служа и с тази служба заслужавам Вашата помощ. До своята смърт ще Ви служа и ще ви се подчинявам и през целия си живот не мога да се освободя от Вашата власт и закрила. С това Ние се споразумяваме, че всеки от нас, който иска да се откаже от това споразумение, дължи на отсрещната страна *Solidi* [...] За това беше прието за необходимо всяка от страните да разполага с подписан екземпляр от този титул/грамота/договор. И това направихме/Свършихме го“³⁹.

Тази процедура по създаване на отношения на взаимна зависимост била съпроводена от като формален юридически акт за въвод в имот или за встъпване в длъжност – светска или църковна, който акт съпровожда ритуала по предаване на инсигниите, символизиращи властта и правото да бъдат реализирани правомощията на длъжността. В Ранното Средновековие процедурата по предаване на владението била реализирана и чрез множество символични ритуали, които с времето постепенно намалявали и изчезвали.

С установяването на феодалното общество и развитието на васално – ленните отношения инвеститурата станала един от трите основополагащи

³⁹ Ganshof, Francois-Louis. Was ist das Lehnswesen? Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1961., (Der Treueid), с. 77-80.

елемента за оформяне на договора за василитет (*commendatio*), заедно с почитта (*homagium*) и клетвата за вярност (*fidelitas*). Ленните отношения имали двояк характер: двустранен личен съюз между васала и сюзерена и отношения на поземлена зависимост, които се установявали с акта на въвеждане на васала във владение на предоставяния му от сеньора феодален лен. Оформянето на договора имало вариации в зависимост от времето, региона, социалния статус на страните и едва през XI век приема сравнително завършена форма. Бъдещият васал, гологлав, невъоръжен и коленопреклонно полагал длани в ръцете на сеньора, като оставял/вричал себе си (*commendare*) на неговото покровителство, ставайки „негов човек“ (*homo*, оттук *homagium*). Сюзеренът го изправял и двамата се целували. Полагайки клетвата за вярност и приемайки задълженията за военна служба (*auxilium*) и участие в съдебно-административната дейност на сеньора (*consilium*), васалът получавал в замяна гаранции за военна и административна защита, както и носещото доходи владение – бенефиции. Въвеждането във владение било съпроводено с процедура на инвеститура, в хода на която се извършвало предаването на инсигнийте – знамена, копие, скиптер, ръкавици, шапка, шепя пръст и т. н. и се обявявало предаването на правото на ползване на лена⁴⁰.

Тази практика на попадане в зависимост въз основа на договаряне, е оказала влияние върху последващото развитие на теориите за правото на собственост (авторите от Новото време в голяма част от случаите използват конструкции, създадени или в Античността, или в Средновековието). В договорната концепция на Лок е много вероятно основание за развитието на идеята му да е именно това договорно отношение, което намираме и в правило № 43 в *Formulae Turonenses*. Разглеждайки договорните отношения, към които могат да бъдат отнесени серважът и васалажът, Лок пише: „Но дори някой да използва по толкова неправилен начин даровете Божии, с които е обсипан от неговата щедра ръка и дори да бъде жесток и безмилостен в крайна степен, то това не доказва, че собствеността над земята, даже в този случай, дава някакъв авторитет над човешките личности; това може да направи само договорът, защото авторитетът на богатия собственик и подчинението на нуждаещия се бедняк започват не с имуществото на господаря, а със съгласието на бедния човек, който предпочита да се подчини, вместо да умре от глад. И човекът, на когото той се подчинява, не може да претендира за повече власт над него, от тази, за която той се е съгласил в договора [...] (43)“⁴¹. Русо също извежда аргументи за общественения договор от двустранното споразумение между двама души: „Щом някой човек няма природна власт над своя себеподобен и щом силата не създава никакво право, значи, че за основа на всяка законна власт между хората остават споразуменията. Ако частно лице, казва

⁴⁰ <http://www.pravenc.ru>

⁴¹ Лок, Дж. „Два трактата за управлението“, изд. „ГАЛ-ИКО“, С. 1996 г., с. 85.

Гроциус, може да отчужди своята свобода и да стане роб на един господар, защо цял народ да не може да отчужди свободата си и да стане роб на един цар? Тук има доста двусмислени думи, които се нуждаят от обяснение; но нека се ограничим с думата отчуждавам. Отчуждавам (*aliéner*) означава давам или продавам. Когато един човек става роб другиму, той не се дава, той се продава, най-малкото срещу своето препитание; а срещу какво се продава един народ?⁴² Нещо повече: Русо разглежда именно договорното споразумение за поставяне на свободен в зависимост от друг поради неспособност да се издържа от собственото си имущество. Неправилно тази зависимост е представена или преведена като робство (посоченият по-горе цитат е от Глава четвърта от „За обществения договор“, озаглавена „За робството“). Русо смесва доброволното поставяне в зависимост, основаващо се на двустранно съглашение за почитане или за вярност (разпространено във Франция през Средновековието), със samozarobването поради бедност (характерно по-скоро за античния свят)⁴³.

Дълговата зависимост в Следосвобожденска България и паралелите с банковото кредитиране след 1990 г.

Развитието на собствеността и правата върху нея в България носят множество специфики. Реализираното в столетията натурално стопанство, непознаването и неспособността да се използва паричен капитал, както и ограниченият размер на стопанството, имат за последица втвърдяването на убеждението на българина, че единствено сигурното капиталовложение са недвижимостите⁴⁴. Както посочва и Румен Аврамов „Най-сериозната, и може би единствената ефективна икономическа заплаха в България е била заплахата срещу имота [...] Това, което заслужава да се отбележи, е разду-

⁴² Русо, Ж., „За обществения договор, или принципи на политическото право“ – „Избрани съчинения“, том I, изд. „Наука и изкуство“, С., 1988 г., с. 84-85.

⁴³ Когато обосновава принципите на своята теория на справедливостта, Ролс стъпва върху основите на теорията за обществения договор, поставени от Лок, Русо и Кант (Ролс, Дж., „Теория за справедливостта“, София, 1998 г., с. 20). Трябва да се отбележи, че за целите на своята теория Ролс разглежда аспектите на хипотетичен, а не на реален договор, при който първоначалните, изходните условия, са неясни. Дуоркин ще аргументира част от своите концепции за човешките права, разглеждайки теорията на справедливостта на Ролс, основана на договорната теория (виж Дуоркин, Р. „Да се отнасяме към правата сериозно“, шеста глава „Справедливост и права“, ИК „КХ“, С. 2003 г., с. 205-245). В контекста на настоящото изследване е разискваната от Дуоркин възможност всяка от потенциалните страни по обществения договор да наложи „вето“, т. е. да не приеме договора, с. 234). В този смисъл също могат да бъдат направени паралели с феодалната договорна взаимност, при която страната има възможност да вземе самостоятелно решение дали да осъществи договорна връзка, но няма възможност да променя условията на договора.

⁴⁴ Караджова, М. „Някои исторически обусловени особености на правото на собственост в България“, *Law Journal of New Bulgarian University*, 2/2018.

ването на разходите за частно строителство през най-тежките години на депресия. Влагането на пари в строителство е естествена реакция на ситуацията в банковата система и убежище на спестяванията⁴⁵.

Неяснотата, свързана с правото на собственост, и липсата на адекватно законодателство, което да може да регулира по подходящ начин както процесите по установяване, така и по придобиване на собствеността, довежда до изпадането на част от населението на Княжеството, особено земеделското, в тежка дългова криза. Последниците от това са сиромашия, която на съвременния стерил политически език бихме определили като „социално изключване от обществения живот“, морална деградация и икономически упадък⁴⁶.

Дълговата криза на българското село в края на XIX век е последица от различни причини, една от които е липсата на капитал и подчинява селяните от цели села на лихвари.

Според „Изложение за състоянието на Ловчанското окръжие през 1896-1897 г.“, населението на селата Владня, Смочин, Зелково, Продимчец е окончателно обезземлено от лихвари⁴⁷. Картината на попадането в дългова зависимост е ясно описана в „Сведения за задълженията на земеделците към лихварите“, С. 1901 г.:

„А такава аномалност съществува у нас, и то в такъв размер, щото цели села се намират в икономически отпадък. Земеделците, вземани изцяло, не само че не прогресират в материално отношение, но напротив, отпадат, макар и бавно, но постепенно. Това отпадане е естествено следствие на непоносимите за тях задължения [...] Освобождението ни завари един беден народ с малко собствена земя, а отчасти и без такава. За да се снабди с нея една част от населението откупи със собствени средства имотите на забогателите турци, и то с доста висока цена, защото имотите им бяха много добри. По-голямата част от населението обаче е нямало собствени парични средства и за откупуването на земите е заемало от частни лица с много високи лихви. Понеже това изкупуване на земите стана сравнително в много кратък период и то когато в страната не съществуваха почти никакви кредитни учреждения, то на притежателите на свободни капитали се удаде най-удобно време за бързо и леко обогатяване. Заемите, сключвани при тия условия, са взели лихвоимски характер и върху новите стопански земеделци легнаха дългове, които парализираха десетки хиляди селски стопанства. [...] Сиромашията и мизерията в това село е в крайния си предел, в следствие на това селяните в морално отно-

⁴⁵ Аврамов, Р. „Комуналният капитализъм. Из българското стопанско минало“, том I; София 2007, с. 80-83.

⁴⁶ По книгата на Георгиев, Величко, Ст. Трифонов: „История на българите 1878-1944 в документи, том I, 1887-1912, част първа, изд. „Просвета“, 1994, дял IV, глава Първа: Социални отношения, с. 311-316.

⁴⁷ Андреев, М. „История на българската буржоазия и право 1878-1917“, изд. „Наука и изкуство“, С., 1980, с. 78.

шение са много отпаднали. При подобни условия от земеделеца не може да се очаква един добър гражданин⁴⁸.

От края на XIX век до момента кризите, възникващи в следствие на необслужване на кредити, проявяват цикличност. Към момента както Националният статистически институт, така и БНБ отчитат динамичен ръст на кредитите за домакинствата, както и на ипотечните кредити. В не много далечен план тази тенденция се очаква да смени посоката си. Неспособността част от длъжниците да обслужат потребителските и жилищните си кредити е очаквана. Последиците са ясни – мизерия, липса на перспектива, обществен упадък, неспособни граждани.

Заключение

Сентенцията на Цицерон *Historia magistra vitae* („Историята е учител в/на живота“) е подходящо начало за заключителните думи към този текст. Попадането в дългова зависимост съпътства обществото през вековете и все още е част от битието и на съвременния човек. В определени части на света тази зависимост продължава да съществува под формата на робство. С хилядолетията възможностите на кредитора да изисква обезпечаване и изпълнение на имуществен дълг с личността на кредитополучателя се трансформират. Обаче не изчезват.

Периодът на социализма се характеризираше с плановото строителство, както и с липсата на система за финансово кредитиране, съпоставима със съществуващия световен банков пазар. 90-те години на XX век завариха неподготвен българския гражданин да управлява своите доходи в новия пазарен контекст. Средното и висшето образование не съумяват и досега да предложат адекватно обучение, свързано с предоставяне на базови знания и умения за управление на личните доходи и спестявания, както и използването на кредит особено в коренацията на тези икономически отговорности с човешките права и свободи. Което е предпоставка за попадане в дългова зависимост в нейните нови, съвременни измерения.

Актуален за българската действителност е и въпросът за подходяща законодателна регламентация на множество повтарящи се казуси, свързани с предоставянето на банкови кредити и защита правата на кредитополучателите. Липсва политическа визия и законодателна далновидност за решаване на очаквани проблеми, които са съпроводени с тежки лични и социални последици.

⁴⁸ По книгата на Георгиев, В., Ст. Трифонов: „История на българите 1878–1944 в документи, том I, 1887–1912, част първа, изд. „Просвета“ 1994 г, с. 311–316.